

A *sem* szinkrón és diakrón szerepéről

1. Bevezetés

Írásom esettanulmány, mely azt kívánja illusztrálni, hogy – jóllehet a nyelvi jelenségek szinkrón és diakrón elemzésének Saussure-féle szigorú szétválasztása nem vesztette érvényét, hiszen a szinkrón és diakrón elemzés fogalmi kerete, módszertana ma is különbözik – valamely mondattani jelenség történeti háttérének megértése segíthet a jelenség szinkron szempontú elemzésében, a legmegfelelőbb modell megtalálásában. A *sem* példáján mutatom be, hogy hogyan válhat egy szinkrón szempontból ellentmondásosnak látszó elem mondattani viselkedése érthetővé, logikussá, ha megismerkedünk történeti előzményeivel.

2. A *sem* szinkrón elemzései

2.1. A probléma

A *sem* szócska tagadó értelmű mondatokban jelenik meg, de nem egyértelmű, hogy tagadószóként, a tagadás hordozójaként funkcionál, vagy csupán egy tagadással egyeztetett elem, az *is* tagadó környezetben álló megfelelője. Az (1a) típusú mondatokban tagadószónak, az (1b) típusúakban tagadással egyeztetett elemnek látszik:

(1)a. János *sem* volt ott.

b. Nem volt ott János *sem*.

Az (1a) alatti mondatban minden jel szerint a *sem* hordozza a tagadást; az (1a)-val azonos jelentésű (1b) alatti mondatban viszont a *sem* mellett ki kell tenni a *nem* tagadószót is. Ugyanakkor (1b) jelentése nem tartalmaz kétszeres tagadást, hiszen a mondat nem azt jelenti, hogy 'Jánosról *is* tagadjuk, hogy nem volt ott', hanem azt, hogy 'Jánosról *is* tagadjuk, hogy ott volt'; következésképp (1b)-ben a tagadó *nem* mellett a *sem* nem funkcionálhat második tagadószóként

A korábbi szinkrón nyelvtanok nem vették észre a *sem* leírásában rejlő problémát, a későbbiek pedig nem találtak rá jó megoldást.

2.2. A *sem* hagyományos leírásai

A *mai magyar nyelv rendszere* (Tompa 1961-62) a *se(m)*-et hol tagadószónak, hol kötőszónak nevezi, de nem világos, hogy milyen kritériumok alapján különíti el e két funkciót. A (2a) mondat *se* elemét például tagadószónak, a (2b) példa *se* elemét pedig hozzátoldó kötőszónak mondja. A *se(m)* és a *nem* mondatbeli helyének, illetve a két elem viszonyának kérdése nem merül fel a nyelvtanban.

(2)a. Harmadnapja *nem* eszek, *se* sokat, *se* keveset (I/262),

b. *Se* rang, *se* kincs *nem* veszteget meg (II/320)

Rácz (1967, I. 221) a *sem* és *se* szócskákat a tagadószók között, a *nem*, *ne* alternatíváiként sorolja fel. Arra nem tér ki, hogy mikor állhat a *sem* az ige előtt, és mikor utána, illetve, mikor kell a *sem* mellett a *nem* tagadószót is kitenni. Keszler (2000) a *se* és *sem* elemeket tagadást megjelenítő partikuláknak nevezi, de nem elemzi viselkedésüket.

E nyelvtanok nemcsak arra a kérdésre nem adnak választ, hogy miért nem tehető ki a *nem* (1a)-ban, és miért jelenik meg kötelezően (1b)-ben; arra sem keresnek magyarázatot, hogy miért cserélhető fel jelentésváltozás nélkül a *senki*-t követő *sem* a *nem*-mel (3a,b)-ben, miért nem cserélhető fel a *sem* a *nem*-mel (3c)-ben, és miért hagyható el a *sem* ugyanott.

- (3)a. Senki **sem** volt ott.
- b. Senki **nem** volt ott.
- c. **Nem** volt ott senki (**sem**).

2.2. A korai generatív elemzések

A *sem* első generatív szemléletű elemzése (É. Kiss (1983, 1992, 1998)) a következő leíró általánosításon alapult: ha a *sem*-es kifejezés az ige utáni mondatszakaszba kerül, az ige vagy a fókusz előtt ki kell tenni a *nem* tagadószót; az ige vagy a fókusz előtti *sem* mellett viszont nem jelenik meg a *nem*.

Generatív keretben két eltérő szórendű de azonos jelentésű mondat esetén azonos mögöttes szerkezetet szoktak feltételezni. Ha e két mondat egyike olyan elemet is tartalmaz, mely a másiktól hiányzik, azt tekintik mögöttes szerkezetnek, melyben ki van téve a másik változathoz hiányzó elem, ugyanis egy mondat levezetése során elemet törölni lehet, elemet beilleszteni viszont nem. Mindebből az következik, hogy a *sem*-es mondatok kiinduló szerkezetében mindig ott van a *nem*, és a *nem* nélküli változatokban a levezetés során *nem-törlés* megy végbe.

Akkor történik *nem-törlés*, amikor a *sem*-et közvetlenül követi a *nem*. A *sem nem* szomszédossága esetén végbemenő *nem-törlést* e korai generatív elemzés a *sem* és a *nem* hasonlóságának tulajdonította, azaz, a jelenséget haplológiának, egyszerejtésnek tekintette. (A haplológia más nyelvekből is ismert művelet, melynek során két, egymással többnyire szóösszetételben érintkező, hasonló szótág közül az egyik kimarad.)

E felfogásban a tagadást mindig a *nem* hordozza. A *sem* tehát nem tagadószó, hanem úgynevezett minimalizáló partikula: a tagadás hatókörébe eső határozatlan főnévi kifejezések velejárója (4a), a *se*-névmások kísérője (4b), illetve az *is* additív partikula tagadó környezetben megjelenő megfelelője (4c).

- (4)a. Nem volt ott egy ember *sem*.
'Nem igaz, hogy volt ott egy ember.'
- b. Nem volt ott senki (*sem*).
'Mindenkire igaz, hogy nem volt ott./Nem igaz, hogy volt ott valaki.'
- c. Nem volt ott János *sem*.
'Jánosra is igaz, hogy nem volt ott.'

A *sem* kitétele a tagadás hatókörében álló nem-specifikus határozatlan NP-k mellett kötelező (4a), a *se*-névmások mellett pedig választható (4b). Ha (4a)-ban elhagynánk, a határozatlan NP nagy hatókörű, specifikus értelmet nyerne – mint az (5)-ös példában:

- (5) Nem volt ott egy ember.
'Van egy ember, aki nem volt ott.'

Az additív *is* akkor válik kötelezően *sem*-mé, amikor tagadás fölött vesz fel hatókört. A tagadás hatókörében megmarad *is*-nek – amint ezt a (4c) és a (6) összevetése mutatja:

- (6) Nem volt ott János *is*.
'Nem igaz, hogy János *is* ott volt.'

Az additív és az univerzális értelmű *sem*-es kifejezések kvantorokként viselkednek, így hatókörük nemcsak a tagadott igré terjedhet ki, mint (4b,c)-ben, hanem a tagadott fókuszra *is*, mint (7a,b)-ben:

- (7)a. Nem SZÓBAN vizsgázik senki sem.
'Mindenkire igaz, hogy nem szóban vizsgázik.'
b. Nem SZÓBAN vizsgázik János sem.
'Jánosra is igaz, hogy nem szóban vizsgázik.'

A (4a)-ban szereplő *sem*-es kifejezés fókuszálható, s fókuszként a tagadott ige elé kerülhet – l. (8a). Igaz ez a *sem*-mel ellátott *se*-névmásokra is – l. (8b). Az additív értelmű *sem*-es kifejezések is kerülhetnek a tagadott ige elé – l. (8c). Ilyen esetekben történik haplológia, azaz, ilyen esetekben törlődik a *nem*:

- (8)a. Egy ember sem ~~nem~~ volt ott.
b. Senki sem ~~nem~~ volt ott.
c. János sem ~~nem~~ volt ott.

A kvantorként viselkedő *sem*-es kifejezések (azaz, az additív *sem*-es kifejezések és a *sem*-mel ellátott univerzális *se*-névmások) a fókusztagadó *nem* elé is kerülhetnek. Ekkor is törlődik a *sem*-et követő tagadószó:

- (9)a. Senki sem ~~nem~~ SZÓBAN vizsgázik
b. János sem ~~nem~~ SZÓBAN vizsgázik.

Alátámasztani látszik a feltételezett kiinduló szerkezetet, hogy Balassa (1883) a felsőbácskai nyelvjárásból *nem*-törlés nélküli adatokat idéz:

- (10)a. Senki **se nem** vôt itt.
b. Soha **se nem** láttam. (Balassa 1883)

Olsvay (2000) e levezetésnek egy bonyolultabb változatát javasolta. A *sem*-et történetileg az *is+nem* összeolvadásából vezetik le. Olsvay az összeolvadást szinkrón folyamatként értelmezi. Feltételezése szerint a kiinduló szerkezet minden esetben egy *is*-t és két *nem*-et tartalmaz, melyek közül csak az egyik hordoz tagadást. Két egyforma *nem* jelenlétében indokoltabb a haplológia feltételezése. A két *nem* közül bármelyik törlődhet. Ha az első, *is*-sel összeolvadó *nem* törlődik, *nem*-et kapunk, ha a második, *sem*-et:

- (11)a. senki is nem nem volt ott
b. senki is ~~nem~~ nem -> senki nem volt ott
c. senki is nem ~~nem~~ -> senki sem volt ott

Surányi (2002) az alábbi kifogásokat emelte e javaslat és általában a *nem*-törlés ellen.
i. Az ige előtti mondatszakaszban az igével vagy fókusszal nem szomszédos *se*-névmások után nem állhat *sem*. A fenti magyarázat arra nem terjed ki, hogy az ilyen névmások után mi zárja ki a *sem*-et. Meggyőzőbb volna egy olyan elmélet, mely egységesen magyarázza, hol állhat *sem* és *nem* a magyar mondatban.

- (12)a. Soha (***sem**) senki **sem** késett el.
b. Soha (***sem**) senki **sem** SZÓBAN vizsgázott.

(12a,b) esetében esetleg gyanakodhatnánk haplológiára; azonban a *nem* ige vagy fókusz előtti *sem* akkor sem ejthető ki, ha *nem se*-névmás követi:

- (13)a. Senki (***sem**) meg **sem** próbálta.
 b. Senkit (***sem**) még semmi baj **nem** ért.

Ha a (12a,b) típusú példákban is haplológia törli a két *se*-névmás közötti *sem*-et, a szabálynak az ige után is működnie kellene; az ige utáni mondatszakaszban azonban bármennyi és bármely *se*-névmás után kitehető a *sem*, pl.:

(14) Nem késett el soha **sem** senki **sem**.

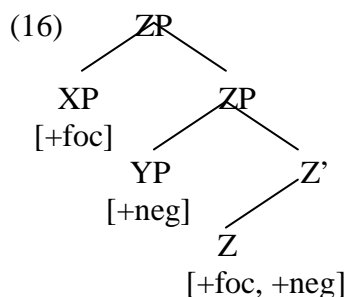
ii. Ha a *sem nem* egymásutánja haplológiát vált ki, ennek a *sem nem... sem nem...* mellérendelő szerkezetben is működnie kellene; ott azonban nem megy végbe *nem*-törlés:

(15) **Sem nem** énekelt, **sem nem** táncolt.

iii. Olsvay (2000) elmélete nem magyarázza a *sem* és *nem* eltérő prozódiaját. Míg a *sem* enklitikum, azaz, az őt megelőző elemhez simul, a *nem* az őt követő igével vagy fókusszal alkot egy fonológiai szót.

2.3. Surányi (2002)

Surányi (2002) felfogásában a *sem*-nek – a *senki*, *soha* névmásoktól eltérően – a történetileg benne rejlő *nem* következtében tagadó ereje van. A *nem* és a *sem* ugyanazért az ige előtti pozícióért (a ZP-specifikálójáért) verseng. Surányi elemzésében – Piñón (1992) -hez hasonlóan – a fókusz és a tagadásnak egyaránt a ZP projekció ad helyet. A Z fej, melyet az ige tölt ki, [neg] és/vagy [foc] jegyekre lehet specifikálva. Ha Z-nek [foc] és [neg] jegye is van, akkor ZP két specifikálót tartalmaz, melyek egyikét fókusszal, másikat tagadó elemmel kell kitölteni. Azaz:

Az alábbi példában a *nem* tagadószó a Z [neg] jegyét, az előtte álló fókusz pedig a Z [foc] jegyét ellenőrzi:

(17) [_{ZP} JÁNOS_{foc} [_{ZP} nem_{neg} [_{Z'} aludt]]]

A *sem*-es kifejezés Z [neg] és [foc] jegyét is ellenőrzi; a ZP külső specifikálójában ezért nem állhat másik fókusz.

(18)* [CSAK MA [_{ZP} senki sem_{foc, neg} [_{Z'} jött]]]

Ha viszont a ZP belső specifikálójába kerül a fókusz, előtte állhat *sem*-es kifejezés, hiszen a fókusz a Z fejnek csak a [foc] jegyét köti le, így a [neg] jegyet ellenőrizheti a *sem*-es kifejezés:

(19) [ZP Senki sem_{neg} [ZP MA_{foc} [Z' jött]]]

Az ige után álló *sem*-es kifejezéseknek láncot kell alkotniuk a ZP specifikálójában helyet foglaló tagadással (tagadószóval vagy *sem*-es kifejezéssel); önmagukban tehát nem fordulhatnak elő.

Surányi elméletének a *sem*-től független problémája, hogy nem tudja kezelni a kétszeres tagadást, azaz, a tagadott igét megelőző tagadott fókusz – hiszen a (16) alatti szerkezetben a ZP specifikálójában csak egy fókusznak és egy tagadószónak van hely. Szerinte a (20a) és (21a) alatti mondatípusban a fókusztagadás úgynevezett metatagadás. Ez az álláspont azonban aligha tartható, hiszen a fókusz előtti tagadó kifejezés kétszeres tagadáskor is pontosan úgy viselkedik mint a (b) mondatokban bemutatott egyszeres tagadáskor, például épp úgy képviselheti nemcsak tagadószó, hanem *sem*-es kifejezés is:

(20)a. Jánost sem [ZP A PROFESSZOR_{foc} [ZP nem_{neg} [Z' engedte át]]]

vö. b. [ZP Jánost sem_{neg} [ZP A PROFESSZOR_{foc} [Z' engedte át]]]

(21)a. Senkit sem [ZP A PROFESSZOR_{foc} [ZP nem_{neg} [Z' engedett át]]]

vö. b. [ZP Senkit sem_{neg} [ZP A PROFESSZOR_{foc} [Z' engedett át]]]

Surányi elmélete szerint (20a)-ban és (21a)-ban a Z fej tagadó jegyét a *nem*, fókusz jegyét pedig A PROFESSZOR ellenőrzi; a fókusz előtti *sem*-re nincs magyarázat.

2.4. Olsvay (2006)

Olsvay (2006) elmélete olyan nagy technikai apparátust vonultat fel a *sem*-es kifejezések használatának leírásához, mely e tanulmány keretei között nem ismertethető. A magyarázat a szórendet nagy mondatömbök mozgatásával, a Kayne (1998) javasolta maradványmozgatással állítja elő. Az ige mögötti operátorok a Szabolcsi és Bródy (2001) elméletében feltételezett ismétlődő operátorszériák specifikálóiban foglalnak helyet, és hatókörük levezetéséhez szükség van Bródy (2000) tükörelméletére is. A magyarázat nemcsak bonyolult, hanem spekulatív és erősen elméletfüggő is, nem épül intuitíve is belátható felismerésre.

Összefoglalva az előzményeket: sem a hagyományos, sem az eddigi generatív mondattani leírások nem adtak olyan elemzést a *sem*-et tartalmazó mondatokról, melyből megérthetnénk, mikor kell, mikor lehet és mikor nem lehet kitenni a *sem*-et, és mikor szükséges, illetve mikor tilos a *sem* mellett a *nem* tagadószó.

3. Történeti magyarázat

Érthetővé válik a *sem* viselkedése, ha a történetének is tudatában vagyunk. Legkorábbi összefüggő nyelvemlékünkben, az 1195 körül keletkezett Halotti Beszédben a *sem* helyett még *es num*-et találunk. A *num* hordozza a tagadást, egyéb tagadó elem nincs a mondatban:

(22) isa **es num** igg ember mulchotia ez vermut (Halotti Beszéd)

Ez az adat nyilvánvalóvá teszi, hogy a *sem* az *es nem* összeolvadásából keletkezett.

Az 1370-ből való, 1448 körül másolt Jókai-kódexben a tagadás hatókörébe eső határozatlan NP-kben az *es nem* helyét már a *sem* foglalja el. A *sem* egy példa kivételével premodifikáló jellegű (tehát a mai *egy ember sem*-nek a *sem egy ember* sorrend felel meg). A kódex legrégebb (gyakran az ősi ragtalan tárgyat és az SOV szórendet is őrző) igeneves

mondataban továbbra is a *sem* fejezi ki a tagadást, azaz, itt a Halott beszéd-beli nyelvváltozathoz képest csak annyi változás történt, hogy az *es* és a *nem* már összeolvadt:

- (23)a. ky ew kerelmenek **sem egý haznalattýat** aloytuan (Jókai 153/18)
- b. mendenestewlfoguan **semegýben** megharaguuan auagy zuguan (Jókai 21/11)
- c. yl yozagos alhatatossagot ezenne nappokban mendenestewlfoguan **Semegýben** meghaboroltattatot (Jókai 21/22) (tárgyragos melléknévi igeneves kifejezés)

Ugyanezt az archaikus tagadó szerkezetet találjuk a kódex véges ígét tartalmazó tagadó mondatainak egy részében is, például:

- (24) **semegy**k mendenestewlfoguan indoltatykuala (Jókai 139/17)

Ugyanakkor a véges tagadó mondatok nagyobb részében a *sem*-es kifejezés után, közvetlenül az ige előtt már megjelenik a *nem* tagadószó is:

- (25)a. hogy en lelkem **semegyben nem** zegyengett meg engemet (Jókai 48/10)
- b. kyben **semegý** nugodalmat **nem** akaruala ew sebýnek vetný (Jókai 65/14)

A (25) alatti példák arra utalnak, hogy a Jókai-kódex korában a *sem* tagadó ereje már meggyengült, a benne rejlő tagadószó kezdett elhomályosulni – ezért gyakran már szükségét érezték a tagadás megerősítésének, a *nem* tagadószó beillesztésének.

Még világosabb a *nem* kitételének indoka a negatív névmást tartalmazó mondatok esetében. A (26)-os példa, továbbá nemzetközi párhuzamok alapján arra következtethetünk, hogy a negatív általános névmások is az *es* módosítószó, a tagadó *nem* és egy – ma kérdő névmásként használt – határozatlan névmási elem összeolvadásából keletkeztek. A Jókai-kódex korában ez az összeolvadás még nem volt szükségszerű:

- (26) de az egýebekrewl **nem** tudok **mýtt** (Jókai 45/18)

Megfigyelhetjük, hogy a Jókai-kódexben, sőt a néhány évtizeddel későbbi Bécsi és Münchener kódexekben is akkor fordulhat elő *nem* tagadószó nélkül a negatív névmás, ha még felismerhető benne a *sem*. Az *es nem mi*-ből összeolvadt *semmi* még őrzi a *sem*-et, így ekkor még képes a tagadás kifejezésére – nemcsak igeneves mondatokban (l. (27)), hanem véges mondatokban is (28):

- (27)a. ystentewl megualuan **semmyt** velek výseluen (Jókai 20/8)
- b. mendenestewlfoguan maganac **semýtt** meg tarttuan (Jókai 8/21)
- c. kynek bodog ferencz monda magat alazatost lenný **semmy** tudonak (Jókai 95/20)

- (28)a. es *nemý zakadozt gyekenek ualanak alattak es azokes **semmyre** valanak ýok* (Jókai 86/21)
- b. **Semmy** ygazb ezeknel (Jókai 93/1)

A *semmi*-vel ellentétben az *es nem ha*-ból alakult *soha* a tagadószónak már egyetlen hangját sem őrizte meg, így nem csoda, hogy mellette már az Ómagyar Mária-siralomban is megjelenik a *nem*:

- (29) qui **sumha nym** hyul (Ómagyar Mária-siralom)

A Jókai-kódex korában már nem volt felismerhető a tagadószó az *es nem ki*-ből alakult *senki*-ben sem, hiszen egyik mássalhangzója sem maradt meg. Következésképp a *senki* mellett is ki kellett tenni a *nem*-et:

(30) De meg nyttuan az kapput **senkett nem** lele (Jókai 17/15)

Véges mondatokban ekkor már a *semmi* mellett is megjelenhetett a *nem*, ha kitétele nem is volt kötelező:

(31)a. de zent fferenc **semmi** eledelt vele **nem** vÿn hanemczac ket kÿs keneret (Jókai 27/1)
b. holot meglen **semmÿ nem**uala hanemczac faknak agyban egÿ zegen czÿnalt haylok
(Jókai 40/18)

Fentebb a (23a) és (25b) alatti példapár azt mutatta, hogy a tagadott határozatlan kifejezéshez járuló *sem* partikula tagadó ereje is meggyengült; mellette is egyre inkább szükségessé vált a *nem* kitétele. E folyamatot azonban megakasztotta két szórendi változás. Egyrészt az igekötő elé (feltehetőleg az igei kifejezést domináló NegP fejpozíciójába) került a tagadott ige, azaz, a (32a) alatti szórendi mintát felváltotta a (32b) alatti szerkezet:

(32)a. hogÿ ezt senkÿnek **megnem jelentene** (Jókai 27/4)
b. hogÿ en lelkem semegÿben **nem zegÿengett meg** engemett (Jókai 48/9)

Másrészt megváltozott a *sem* partikula szórendi helye: premodifikáló elemből posztmodifikáló elemmé vált. Bár az ómagyar kor első felében az additív *es (is)* és a mellérendelő kötőszói *es* még lényegében egységesen, premodifikáló elemként viselkedett, a Königsbergi töredék szalagjaiban már posztmodifikáló *es*-re is van példa:

(33) **sulgad ef ne** legen (Königsbergi töredék szalagjai)

A posztmodifikáló *sem* megjelenése, majd elterjedése az additív *es* posztmodifikálónak válásának lehetett a következménye. A Jókai-kódexben csak egy példát találunk a posztmodifikáló *sem*-re, a Bécsi és Münchener kódexekben azonban már valamivel gyakoribb:

(34)a. az tonak...zÿgetebe kÿben meglen **egÿ ember sem** lakottuala (Jókai 26/18)
b. kicbol čac **eggèt sem** lathatnac (Bécsi 110)

A két szórendi változás eredőjeként a posztmodifikálónak vált *sem* közvetlenül az ige elé, a *nem* tagadószó szokásos sorrendi helyére esett. Érdekes módon, ilyen esetben soha nem jelenik meg utána a *nem* tagadószó; az *egyet sem nem...*, *egy ember sem nem...* típusú szerkezetekre nem találunk példát. Úgy látszik, az a tény, hogy a *sem* pontosan a tagadószó sorrendi helyére került, megerősítette, helyreállította a *sem* meggyengült tagadószó funkcióját.

A Bécsi kódexben már negatív névmás után is előfordul a *sem*. A negatív névmások inkorporálták a *sem*-et; a Magyar Történeti Korpusz adatai szerint csak a XIX. század második felétől kapcsolható hozzájuk minimalizáló partikulaként még egy *sem*, azaz, csak a XIX. század második felében jelenik meg a tagadott ige utáni *senki sem*, *semmi sem*, *soha sem*. A *se*-névmás utáni *sem* tagadószó valószínűleg a *nem* kezdő mássalhangzójának a *se*-névmás kezdő mássalhangzójához való hasonulásával alakult ki:

(35) **semmit sem** zènuèdnècvala (Bécsi 225)

Az ősmagyar kor végétől az ómagyar kor végéig tehát a következő folyamat játszódott le: (a) a *nem* beleolvadt az őt megelőző *es* partikulába, illetve összeolvadt az őt megelőző *es*-sel és az őt követő határozatlan névmással. (b) Fonológiai eróziójával, átalakulásával párhuzamosan elveszítette tagadó erejét, és így tagmondatának igéje előtt választhatóan (majd az ómagyar kor vége felé, a XVI. századtól kötelezően) újra ki kellett tenni a tagadószt. (c) Időközben a tagadott ige előre került az igekötő elé (egy NegP fejpozíciójába), (d) az *es*-sel összeolvadt *nem* pedig premodifikáló elemből posztmodifikáló elemmé vált, így a *sem* pontosan a tagadószo sorrendi helyére esett. Ez a szórendi változás helyreállította a *sem* eredeti tagadó funkcióját, azaz, a tagadószo sorrendi helyére eső *sem* – bár megőrizte hangsúlytalan klitikum voltát – fölöslegessé tette a *nem* tagadószo kitételét. Ime egy Jókai-kódex-beli valóságos példa változásának rekonstruált lépései:

- (36)a. én lelkem **sem egyben** meg szégyengett engemet
 b. én lelkem **sem egyben** meg **nem** szégyengett engemet
 c. én lelkem **sem egyben nem** szégyengett meg engemet
 d. én lelkem **egyben sem** szégyengett meg engemet

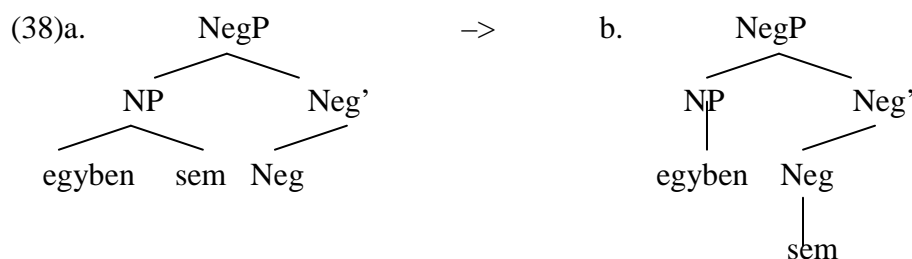
A fókusz és a fókusztagadó *nem* helyének megszilárdulásával a fókusztagadó *nem* szórendi helyére eső posztmodifikáló *sem* is tagadószóvá értelmeződött át.

A Jókai-kódexben a *sem*-től módosított elemek és a *se*-névmások még mindig az ige előtti mondatszakaszban állnak. A Bécsi kódex egyik mondatában azonban már ige utáni *sem*-es kifejezést is találunk (l. (37)), tehát ennek alapján a XV. század végére rekonstruált példánknak is kialakulhatott a (36e) alatti változata is:

(37) **ninč** te bèszèdidbèn **sem** egmegfèddès (Bécsi, Judith VIII/28)

(36)e. én lelkem **nem** szégyengett meg egyben **sem** engemet

Míg a (36a)-ból kiinduló és a (36d)-t és (36e)-t eredményező változás kezdetekor a *sem* még egyértelműen tagadó partikula, a változás végére mondattani funkcióját tekintve kettéhasad: (36d)-ben, az ige előtt tagadószóként funkcionál, (36e)-ben, az ige után pedig tisztán minimalizáló partikula. Pontosabban az ige előtt *sem* veszíti el minimalizáló partikula szerepét, hanem minimalizáló partikulaként nyer tagadószoí funkciót is. Ez a folyamat szerkezeti ábrán a úgy ábrázolható, hogy az ige előtti kifejezés posztmodifikáló *sem*-je a mondat levezetése során a *sem*-es kifejezéssel szomszédos Neg fejhez kötődik át:

A minimalizáló partikulák univerzálisan követik a tagadószt, tehát az ige előtt a *sem* nem is maradhatott fenn másként mint tagadószoí szerepben.

A *sem* minimalizáló partikula funkciómegoszlása később a negatív névmásokhoz kapcsolódó (azaz, a *senki sem*, *soha sem* szókapcsolatokban megjelenő) *sem*-re is kiterjedt. Az ige utáni *senki sem*, *soha sem* típusú kifejezések minimalizáló partikulát tartalmaznak, melyet

egy ige vagy fókusz előtti tagadószó engedélyezhet; a közvetlenül az ige vagy a fókusz elé kerülő *senki sem, soha sem sem*-je viszont tagadószóként elemződik újra.

A középmagyar kortól megjelentek a nyelvben a *se*-névmás fűzések is. Ha az ige előtti mondatszakasz több *se*-névmást is tartalmaz, a nem közvetlenül ige vagy fókusz elé esők *sem*-je sem minimalizáló partikulaként, sem tagadószóként nem engedélyeződik. Az alábbi példában a *semmivel sem sem*-je minimalizáló partikulát tartalmaz, a *senkit sem sem*-je minimalizáló partikulából tagadószóvá értelmeződik át, a *soha* utáni *sem* viszont pozíciójánál fogva sem tagadószóként, sem minimalizáló partikulaként nem elemezhető:

(38) **Soha** (*sem) **senkit sem** sértett meg **semmivel sem**.

A *sem*-mé összeolvadó *es+nem* a (bizonyos helyzetekben tagadószóvá átértelmezhető) minimalizáló partikulai funkció mellett egy további mondattani szerepre is szert tett: páros kötőszóvá vált. Legkorábbi kódexeinkben az *es* kötőszóval összeolvadó *nem* még többnyire maga fejezte ki a tagadást, nem kellett mellette újra kitenni a tagadószót:

- (39)a. **nem** felele neky **sem** hozza mene (Jókai 9/16)
b. **sem** oda mene **sem** vele zola az zent ferencuel (Jókai 9/26)
c. **sem** feyedelm ad segedelmet: **sem** gondol... (Jókai 154/30)

Mint a (39a) példából kitűnik, a mellérendelő tagadó mondatoknak olykor csak az utótagjában áll *sem*, az előtagban *nem*-et találunk. A Birk kódexben nemcsak párhuzamos tagadó mellérendelő mondatok élén állhat *se(m)*, gyakran az állító mellékmondatokkal kapcsolatos viszonyban álló tagadó mellékmondatot is *se(m)* vezeti be. Például:

(40) es eg lelketek legen, s eg zivetek istenbe: **Se** mondatok valamit tulaidon tieteknek (Birk 8)

Ugyanakkor már a Jókai-kódexben is megjelenhet az effajta *sem* mellett is a tagadószó. Kitétele választható; gyakran a mellérendelő szerkezeteknek csak a második tagjában van jelen:

- (41)a. Es azert **nem** mehetuala te hozza: **Sem nem** felelhetuala 10/14
b. Te hat zent ferenc **sem** magat valta az heylbelewl **sem** arczayat le **nem** hayta menbewl

A kötőszói szerepű *sem* esetében nem írt le a (36) alatt ábrázolthoz hasonló teljes kört a negatív ciklus. Megtörtént a kötőszó és a tagadószó összeolvadása, majd az így létrejött *sem*-nek meggyengült a tagadó ereje, és először választhatóan, majd később kötelezően megjelent mellette a *nem* tagadószó. Ugyanakkor nem ment végbe a ciklus utolsó lépése: a tagadószó sorrendi helyére kerülő *sem* nem szerezte vissza tagadószói szerepét; a mai magyarban páros kötőszóként funkcionáló *se(m)...se(m)...* után mindig ki kell tenni a *nem*-et. A *sem...*, *sem...* esetében a negatív ciklus megakadásának az lehetett az oka, hogy – mint a fenti (41b) és a (42) alatti példák mutatják – a kötőszói szerepű *sem* eltérő, kisebb-nagyobb terjedelmű kifejezéspárokat kapcsolhat össze, ezért mondatszerkezeti helye változó, nem mindig szomszédos a tagadószóéval.

- (42)a. **Sem** Ferenc, **sem** Klára **nem** volt jelen.
b. **Nem** volt jelen **sem** Ferenc, **sem** Klára.

4. Konklúzió

A *sem* ómagyar kori történetéből a *sem* partikula valamennyi sajátága megérthető. A *sem* az *es* és a *nem* összeolvadásából keletkezett. Az additív partikulára és kötőszóra (*is-re* és *és-re*) hasadó *es* funkciómegoszlásával párhuzamosan a *sem* is funkcióhasadáson ment át; elkülönült a *sem* minimalizáló partikula és a *sem...sem...* páros kötőszó. A *sem* minimalizáló partikula egyrészt az *is* tagadó környezetben megjelenő megfelelője, másrészt a tagadás hatókörébe eső határozatlan kifejezések kötelező velejárója (*egy ember sem, egyszer sem*), továbbá a *se-névmások* választható kísérője. A minimalizáló *sem* hangsúlytalan klitikum volta 'módosító partikula' kategóriájából következik. A *sem*-et minimalizáló partikulaként egy tőle balra álló tagadószó engedélyezheti; következésképp csak a tagadószót követő mondatrészben, azaz, a magyar mondat szerkezeti sajátágaiból kifolyólag az ige után fordulhat elő. Az ige előtti mondatrészben akkor állhat *sem* minimalizáló partikulától módosított kifejezés, ha a *sem* a tagadószó sorrendi helyére, közvetlenül az ige vagy a fókusz elé esik, és ott tagadószóként elemződik újra. Az ige előtti mondatrészben tehát a *sem* (minimalizáló partikulai kategóriáját és prozódiaját megtartva) tagadószói helyzetbe kerül és tagadószói funkciót vesz fel, ezzel feleslegessé téve a tagadószó kitételét. Ige előtti *se-névmás* fűzér esetében a tagadószóként való újraelemzés lehetősége természetesen csak egyetlen, a Neg fejjel szomszédos minimalizáló partikula számára áll nyitva; ezért az ige előtti mondatrészben két *sem*-es kifejezés nem állhat.¹ A *sem...sem...* páros kötőszóra nem vonatkoznak a fenti megszorítások; így a *sem* páros kötőszó tagadó mondatban az ige előtti és utáni mondatrészben egyaránt előfordulhat, és az ige előtti mondatrészben *sem* kell tagadószóként újraelemzeni.

Hivatkozások

- Balassa József 1883. Felsőbácskai nyelvsajátságok II. *Magyar Nyelvőr* 12: 262-264.
- Bródy Mihály 2000. Word order, restructuring and Mirror Theory. In: P. Svenonius (szerk.): *The Derivation of VO and OV*. John Benjamins, Amsterdam. 27-44.
- É. Kiss Katalin 1983. *A magyar mondat szerkezet generatív leírása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. Kiss Katalin 1992. Az egyszerű mondat szerkezete. In: Kiefer F. (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 79-179.
- É. Kiss Katalin 1998. Mondattan. In: É. Kiss K. – Kiefer F. – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Osiris, Budapest, 15-187.
- Kayne, Richard 1998. Overt vs. covert movement. *Syntax* 1/2: 128-191.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Olsvay Csaba 2000. *A syntactic analysis of negative universal quantifiers in Hungarian*. Szakdolgozat, ELTE BTK. Budapest.
- Olsvay Csaba 2006. Negative universal quantifiers in Hungarian. *Lingua* 116/3: 245-270.
- Piñón, Christopher 1992. Heads in the focus field. In: Kenesei I.–Pléh Cs. (szerk.): *Approaches to Hungarian* 4. JATE, Szeged. 99-121.
- Rácz Endre (szerk.) 1967. *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Surányi Balázs 2002. *Multiple Operator Movements in Hungarian*. LOT, Utrecht.

¹ Felmerülhet a kérdés, hogy mi zárja ki az alábbi mondatrészeket:

(i)*Senki sem Jánost sem hívta meg.

(ii)*Jánost sem senki sem hívta meg.

Elvileg elképzelhető volna, hogy a második *sem* az ige-tagadó NegP fejezőpontját, az első *sem* pedig a fókusz-tagadó NegP fejezőpontját foglalja el. (i) azért lehetetlen, mert a *Jánost sem sem*-je az *is* negatív megfelelője, tehát csak az *is*-es kifejezések helyén, a fókusz megelőző kvantorpozícióban fordulhat elő. Az (ii) alatti mondatnál az lehet a baj, hogy az ige-tagadás hatókörében levő, onnan fókuszba emelt *senki sem* nem tagadható még egyszer, azaz, nem lehet kétszeres tagadás hatókörében.

- Szabolcsi Anna–Bródy Mihály 2001. Az egyenes és inverz hatókörű mondatokról. In: Bakró-Nagy M.–Bánréti Z.–É. Kiss K. (szerk.): *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*. Osiris, Budapest, 120-144.
- Tompa József (szerk.) 1961-1962. *A mai magyar nyelv rendszere I-II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Summary

It is argued that the seemingly idiosyncratic syntactic behavior of *sem* 'either/neither' can be understood on the basis of its history. The paper first summarizes the descriptive problems raised by *sem*, which sometimes requires the company of the negative particle and acts as a negative polarity item, or occurs on its own, apparently carrying negation, or is not licensed at all, depending on its structural position. The paper surveys the traditional and generative analyses of *sem*, and points out their weaknesses. The 2nd part of the paper presents the history of *sem* in the Old Hungarian period. *Sem* evolved by the fusion of the additive particle *es* and the negative particle *nem*. Later it lost its negative force, and negation had to be reinforced – first optionally, later obligatorily – by another negative particle spelled out adjacent to the verb. Owing to a word order change affecting the position of the negated verb, and another one turning *sem*, a proclitic, into an enclitic, the *sem* modifier of a preverbal constituent assumed a linear position identical with that of the negative particle. This revived its status as the carrier of negation. Eventually, *sem* split into a minimizer licensed by a preceding negative particle, and a minimizer to be reanalyzed as the Neg head, licensed in a position left-adjacent to NegP. The paper also discusses the history and the present status of *sem...sem... 'either...or...'*.